

ЦІННІСНІ НАСТАНОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЦЕРКОВНОМУ ДИСКУРСІ XVII СТ.

У статті проаналізовано тексти першої та другої половини XVII ст. із погляду лінгвістичної аксіології, на основі чого можливе дослідження зміни ціннісних настанов у різножанрових текстах XVII ст.

Ключові слова: ціннісні настанови, аксіологія, оцінка, Мелетій Смотрицький, Інокентій Гізель.

Лінгвістична характеристика оцінки на матеріалі писемних пам'яток XVII ст. не була предметом окремого дослідження, що визначає актуальність запропонованої теми. У статті з'ясовується спектр оцінок в українському церковному дискурсі XVII ст.

Тексти кожного з авторів – Мелетія Смотрицького та Інокентія Гізеля – неодноразово були об'єктом дослідження багатьох науковців, здебільшого філософів, істориків і літературознавців. Так, "духовні пошуки" Мелетія Смотрицького прочитані у його мовотворчості періоду раннього бароко (С. Павленко, П. Кралюк, С. Бабич). Із лінгвістичного погляду переважно досліджувалась "Грамагика" Мелетія Смотрицького (Д. Фрік, М. Засадкевич, М. Дилевський, В. Німчук), меншою мірою – "Учительне Євангеліє" (Ю. Кашета). Інтердисциплінарність осмислення творчості Інокентія Гізеля репрезентована дослідницьким пошуком філософів, теологів, літературознавців, істориків і мовознавців, праці яких надрукувані у третьому томі видання творів Гізеля (Гіз.), зокрема у статтях Л. Довгої, Д. Броджі-Беркофф, М. Корзо, І. Ісіченка, Р. Кисельова. Показово, що в монографії Л. Довгої [2] за основу для вибудовування системи цінностей в українській культурі XVII ст. вибрано праці Інокентія Гізеля. Зокрема, аксіологічно актуальними стали питання сенсу життя та історії, спрямованості й основ пізнання, фінальної мети й виправдання людської діяльності, стосунків між індивідом і суспільством та ін.

Зіставлення текстів Мелетія Смотрицького та Інокентія Гізеля з погляду лінгвістичної аксіології передбачає простеження уявлень про належну/неналежну мовленнєву поведінку, зміну ціннісних настанов у різножанрових текстах упродовж XVII ст.

Аксіологія в лінгвістиці позначена різнофункціональними підходами до її термінологічної диференціації (категорія аксіології, аксіологічність, категорія оцінки, оцінковість), дефініції, структури, класифікації, зв'язків і взаємовпливів лінгвістичної аксіології, філософської аксіології та логіки оцінок. Багатоаспектність розгляду аксіології засвідчує взаємозумовлене з'ясування оцінкових смислів у різних сферах наукового знання. Зокрема, О. Вольф зауважувала на різних умовах формування оцінки, що визначається за найрізноманітнішими ознаками ("істинність/неістинність, важливість/неважливість"...), проте основна сфера значень, які зазвичай відносять до оцінних, пов'язана з ознакою "добре/погано" [1, 8].

В історичній лінгвістиці оцінки та засоби їх вираження варіюються відповідно до історичного зрізу, тому важливо, що формування оцінки відбувається під впливом різних чинників: історичних, суспільних стереотипів, реалій, особистих уявлень та особливостей суб'єкта оцінки. Оскільки оцінка завжди породжується суб'єктом оцінки, то оцінка завжди буде суб'єктивною. Звідси робимо висновок, що суб'єктивно-нормована оцінка ("добре/погано") індивідом (суб'єктом оцінки) певних матеріальних або духовних складників реального чи духовного світу (об'єкта оцінки) трансформується в його мовленні та накладається на оцінну шкалу.

Із цього погляду логічно проаналізувати типи оцінок і зміну мовленнєвої поведінки автора, зумовлені позамовними чинниками, що їх породжують, а також сталість/змінність оцінок у текстах першої половини XVII ст. ("Казаньє на чесний погреб...", "Протестація" Мелетія Смотрицького) та другої половини XVII ст. ("Мир з богом чоловіку" Інокентія Гізеля).

"Казаньє на чесний погреб..." (1620 р., проповідь, яку виголосив Мелетій Смотрицький під час поховання архімандрита Віленського Святодухівського монастиря) має полемічне спрямування, оскільки Мелетій Смотрицький тут виступає опонентом унії, в деяких місцях зазначає *"ярость"* [3, 117], тобто негативне ставлення уніатів до православних, мріє про *"попраніи и испразненіи богомєрзкой, скотскоюродѣвшеі апостасіи"* (Каз., 24). Виокремлення і диференціація Мелетієм Смотрицьким у тексті двох категорій добра і зла, на нашу думку, можна спроектувати і співвіднести з православ'ям та унією.

Фактично, у тексті парадигма оцінок добре/погано сформована Мелетієм Смотрицьким довкола постаті Леонтія Карповича, тобто у

цьому випадку мова йде про індивідуалізовану оцінку. Автор оцінює Леонтія Карповича за допомогою епітетів: *скромный и во(з)держный*, градаційних синонімічних рядів: *клямства фальшу зрады по(д)ступку потварыных самолюбства лакомства зазрости речійдобрых ненависти отинюдь незналь* (Каз., 13). Тут вербалізована індивідуальна свідомість, що самостійно і обдуманно робить свій вибір.

У творі "Протестація" (1628 р., полемічний текст, у якому автор постає як представник уніатства), написаному після переходу до уніатів, зауважуємо психологічну емоційну оцінку Мелетієм Смотрицьким власне свого переходу до уніатства, виражену семантичним наповненням лексичних одиниць, художніми засобами та ін. Він зазначив, що основною причиною такої зміни поглядів було прагнення до об'єднання Русі: *"нечулості народу нашого"*, *"Біда-бо є тим, котрі мовлять доброму зле, а злому добре. Важка хвороба наша правдиво є й смертельна..."* (Прт.); або: *"Син Божий через учнів своїх дав і зволив дати й справити всьому народові нашому руському до хвалення себе одними вустами та єдиним серцем"* (Прт.).

Такі приклади є підтвердженням, що в Мелетія Смотрицького, зміна мовленнєвої поведінки зумовлена переходом до уніатів, а категорії добре/погано представлені фактично лише на прикладі релігійних, вузькоконфесійних питань.

На противагу цьому, у другій половині XVII ст. відбувається зміна уявлень, важливим стає світський аспект. Це можна помітити в Інокентія Гізеля, його "Мир з богом чоловіку" (1669 р.) – це фактично перший теологічний трактат, у якому детально проаналізовано всі різновиди гріхів. Основні оцінки добре/погано даються переважно повсякденним вчинкам людей і підкріплюються прикладами з церковного життя. Одна із причин цього – зміна соціальної ієрархії: крім духівників, значущими персонами в суспільстві стають міщани, вчинкам яких Інокентій Гізель дає оцінку, що проєктується на модель "добре/погано". В. Перетц зазначає, що "Мир з богом чоловіку" "по суті є кодексом моралі міщанства XVII ст." [4, 204]

Оцінку у цьому тексті вже не можна назвати індивідуалізованою, Інокентій Гізель подає узагальнений підхід до можливих подій чи явищ у духовному та світському житті. У своєму трактаті автор дає визначення багатьом важливим категоріям, таким як покаяння, спокута, гріх, сповідь та ін. та

називає різні їх види. Наприклад, гріх, за його потрактуванням, – *"добровільне порушення заповідей Божих, або висловлювання, дія чи бажання, всупереч заповіді Божій"* (Гіз, 92).

Гріхи Інокентій Гізель поділяє на: первородні, учинкові, смертні та простимі. Крім того, у тексті є окрема глава, присвячена гріхам проти десяти заповідей Божих. "Мир з богом чоловіку", як ми вже зазначали, представлений не лише оцінками, пов'язаними з церковним життям, але й щоденними реаліями. Зокрема, це роздуми з приводу: "Що таке гордість?"; "Що таке обжерство?"; "Щодо пияцтва"; "Які є гріхи стану подружнього?". *"Чи дружина прагне панувати над чоловіком? Не зважаючи на те, що чоловік є голова дружини, й не виконувати наказаного: Дружини, – корітеся своїм чоловікам, як Господові (Еф., 5), – а також: дружина нехай боїться свого чоловіка (Еф., 5)".* (Гіз., 317) або *"Пияцтво – це є надмірне вживання тунку хмільного, з тимчасовою втратою розуму"* (Гіз., 253). Тобто модель добре/погано в Інокентія Гізеля чітко структурована і диференційована щодо щоденних реалій.

Уже було зазначено, що система цінностей у Мелетія Смотрицького чітко окреслена в церковному аспекті. У його світогляді після переходу до уніатів модифікується цілісність структури протиставної моделі "православ'я – унія", у ній до певної міри втрачається категоричність протиставлення "добре/погано". Ще в "Казань на чесний погреб..." було чітко зрозуміло структуру моделі: два протилежних полюси добре (православ'я) і погано (унія) були чітко окреслені. У "Протестації" немає різкої критики чи негативних відгуків про православну віру (можливо, лише про представників православної віри: *"бувши осаджений увесь внутрішніми виразками нових наших теологів єретицькою заразою"* (Прт.). Раніше ж автор негативно оцінював саме уніатство та його представників у "Казань на чесний погреб...". Так само у творі відсутнє яскраве піднесення уніатства (пор. з позитивною оцінкою православ'я у "Казань на чесний погреб...").

Мелетій Смотрицький як представник православ'я не розмежував поняття "віра" та "представники цієї віри", тому позитивно оцінюючи православ'я і одночасно даючи негативну оцінку уніатству, автор мав на увазі їх цілісність. Цінність "віра" як цілісна структура, в його розумінні, була неможливою без ототожнення віри з її представниками.

У "Протестації" ця цілісність втрачається. У розумінні Мелетія Смотрицького таке поняттєве наповнення віри зникає, тому він,

говорячи про православ'я, називає та оцінює окремо віру як абстрактну категорію й послідовників неіснуючої, за критеріями Мелетія Смотрицького, православної віри: "*зупини тих, котрі б на Бога й супроти його правди по-неприятельськом упоставали б*" (Прт.)

Натомість у другій половині XVII ст., зокрема у текстах Інокентія Гізеля, система цінностей трансформується і у світську сферу. Це "розуміння вже нового часу, коли відходять успадковані середньовічні поняття" [4, 189]. Автор оцінює індивіда не лише як суб'єкта віри, вказуючи, які гріхи він може вчинити, але і як пересічну людину з можливим щоденним, побутовим вчиненням гріха. Наприклад, у трактаті навіть є роздуми автора щодо першого різновиду тілесної спорідненості. "Представивши ідеальний зразок доброго християнина, який мало би втілити в життя духовенство як приклад для мирян, Інокентій Гізель переходить до опису досконалих, з його погляду, стосунків у сім'ї та взаємин між господарями і слугами" [3, 174].

Поряд з цим у трактаті Інокентія Гізеля є роздуми вже не зі світської сфери, а з церковної, зокрема це трактування сповіді. Інокентій Гізель зауважує: "*Сповідь – це виявлення й засудження своїх гріхів перед відповідним священиком, з надією отримати розгрішення*" (Гіз., 84). Автор називає чотири властивості сповіді, зазначає, що вона повинна бути: спішною, частою, нелицемірною та таємною.

Отже, тексти першої половини XVII ст. репрезентують спектр оцінки переважно зі сфери церковного життя. Тексти другої половини XVII ст. показують розширення ареалу функціонування оцінки, крім церковного життя, вона поширюється на світську сферу. У текстах Мелетія Смотрицького категорія оцінки є більш індивідуалізованою. Інокентій Гізель подає більш узагальнений, колективний спектр оцінок, їх зміна пов'язана з сукупністю чинників: переструктуруванням соціуму і, відповідно, орієнтацією на міщан у другій половині XVII ст., співвіднесенням колективних (суспільних) та індивідуалізованих оцінок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф ; отв. ред. Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
2. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля) / Лариса Довга. – К. ; Львів : Свічадо, 2012. – 342 с.

3. Маслов С.Н. Казанье Мелетія Смотрицького на чесний погреб о. Леонтія Карповича / С.Н. Маслов // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К. , 1908. – Кн. XX. – Вып. 3. – Розділ III. – С. 101 – 119.

4. Перетц В. Н. Опыт характеристики общественной и бытовой морали в украинской литературе XVII в. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVII веков – М. – Л. : Издательство АН СССР , 1962. – С. 183 – 205.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Каз. – Смотрицький Мелетій. Казанье на чесний погреб... – Вільно, 1620. – 28 с.

Прт. – Смотрицький Мелетій. Протестація [Електронний ресурс] / Режим доступу: litorus.org.ua/suspil/sus56.htm.

Гіз. – Гізель Інокентій. Мир з Богом чоловіку // Вибрані твори. Т. 1 / [передм. : Л. Довга ; пер. : Р. Кисельов] Кн. 1: Мир з Богом чоловіку, або Покаяння Святе, що примиряє Богові людину. Наука про покаяння. – 2012.

Мельничук О., студ.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЦЕННОСТНЫЕ УСТАНОВКИ В УКРАИНСКОМ ЦЕРКОВНОМ ДИСКУРСЕ XVII СТ.

В статье проанализированы тексты первой и второй половины XVII в. с точки зрения лингвистической аксиологии, на основе чего возможно исследование изменения ценностных установок в разножанровых текстах XVII в.

Ключевые слова: *ценностные установки, аксиология, оценка, Мелетий Смотрицкий, Иннокентий Гизель.*

Melnichuk O., stud.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

EVALUATIVE GUIDANCE IN UKRAINIAN CHURCH DISCOURSE IN the 17th I CENTURY

The article analyzes the texts of the first and second half of the XVII century from the linguistic axiology point of view. Changes of evaluative guidance in texts of various genres of XVII century can be studied on this basis.

Keywords: *value guidelines, axiology, evaluation, Meletios Smotrytsky, Innocent Gisela.*